

Образ народного учителя у творчості Б. Грінченка

Світлана Євтушенко,

викладач кафедри теорії, історії та методики викладання
зарубіжної літератури Київського університету
імені Бориса Грінченка

У статті досліджені погляди Б. Грінченка на місце та значення народного учителя в процесі формування української нації, а також проаналізовані особливості втілення образу учителя в художніх творах письменника.

Ключові слова: народний учитель, типи вчителів, вчитель-ентузіаст.

Понад десять років Б. Грінченко віддав педагогічній діяльності (за винятком 1886—1887 років, коли працював земським статистиком Херсонської губернської управи). Він вчителював у с. Введенському Зміївського повіту (1882), у с. Тройчатому (1883), у с. Нижня Сироватка Сумського повіту (1884), в с. Олексіївка Слов'яно-сербського повіту в приватній школі Х. Д. Алчевської (з осені 1887 по вересень 1893 року). Десятирічна праця на педагогічній ниві дозволила майбутньому письменнику добре вивчити реалії життя та праці народного учителя. Більшість учбових закладів, у яких працював Б. Грінченко, були непридатні для навчання дітей. Приміром, у с. Введенському діти вчилися в маленькій хатинці, у якій "дві поламаних парти, вибите скло, зрита долівка і страшенний холод. Книжок нема ні одної" [9, 63]. Пізніше письменник неодноразово зображував умови праці народного учителя. В оповіданні "Екзамен" (1884) школою є "маленька хатка (...) завбільшки сорок квадратних аршин", у якій "пообпадали шпаруни на стінах", а школярські парти, що "стільки разів (...) заходжувались розсипатися під школярами, та й розсипались навіть часом (...) позабивно (...) гвіздками й клинцями" [2, 241]. У "Непокірному" (1886) школа така ж бідна: поламани лавки, побиті шибки, стара класова таблиця. Спроби молодого учителя покращити умови праці викликають обурення місцевого начальства: "Замість, щоб удовольнитися з двох поламаних лавок, що дала волость школі, і заліплювати побиті шибки папером, він намагався, щоб йому пороблено нові парти, зашклено вікна і навіть щоб покращено стару класову таблицю, начебто через те, що на їй уже крейда не пише" [2, 321].

Ситуація погіршувалася низькою заробітною платнею народного учителя. Б. Грінченко згадував про своє вчителювання в с. Введенському: "учити доводилося увесь день, бо школярі відразу не поміщалися в хаті, то одна частка ходила до обід, друга — по обіді, а я обідав увечері тим, що сам зварю, бо вся штука оплачувалася 10 р. на місяць" [9, 63]. На скрутне матеріальне становище своїх персонажів, народних учителів, письменник звертав постійну увагу. Скажімо, у повісті "Сонячний промінь" "старенька піджачина" красномовно розкриває бідність учителя, а опис його хатини лише це підтверджує: "Се була світличка, переділена надвое параваном, старим та обідраним. У хаті було вбого, меблів мало, та й ті старі, але чисто. У кутку коло столу висіла поличка, а на їй кілька книжок" [3, 364]. Непокірний учитель з однойменного оповідання не має змоги поїхати в повітове місто до земської управи через брак коштів: "Ну, а найняти йому, два рублі дати — ні з чого, — казав старшині писар, — він уже третій місяць не отримує жалування, а тепер у його в кармані вітри гудуть!" [2, 325]. Навіть годинник для учителя є розкішшю: "Вчитель глянув на батюшчин годинник (шкільного або свого дасть біг!)" [2, 242].

Нестерпні умови праці та матеріальна скрута поєднувалися з постійними переслідуваннями з боку місцевої влади. Н. М. Зубкова наводить цікаві факти: "Волосне ж начальство не симпатизувало Б.Д.Грінченку: він був не таким

як усі інші — не пив горілки, не ставив "вышестоящим" могоричі, а одного разу навіть вигнав п'яного старшину зі школи кочергою. Не подобалося волосним і те, що до нового учителя приходили за порадою — "спитати, чи по закону робить волость у тому чи в іншому випадкові". Через "неблагонадійність" за учителем було встановлено нагляд з повіту. Проте урядник, якому доручили доповідати "о поведених" Б.Д.Грінченка, був малограмотний і віддавав заповнювати відповіді на питання самому Грінченку" [9, 65]. Подібних утисків зазнають і персонажі, створені письменником. "Член учільного совета" пан Куценко дозволяє собі кричати на вчителя: "Шо это? — зненацька крикнув він. — Арифметики не знають, щитать не умеють! Ви учитель, ви нічого не делали! Я в училищный совет на вас подам рапорт! Бідолашний учитель тільки крутивсь на одному місці" [2, 246]. Місцеве начальство приймає постанови задля приборкання непокірного учителя: "а) щоб скарати вчителя за його зневажливість і непошану до свого начальства, то не давати йому більше дров; б) щоб не псував він дітей, настренчувати батьків забирати їх зі школи; в) розпитувати по селу, про що розмовляє вчитель з людьми, а найбільше з Семеном Попенком, а також, якщо буде змога, зазирнути потихеньку і в його шаховку з книжками" [2, 324].

У 80-х роках на сторінках журналу "Русский народный учитель" та газети "Южный край" Б. Грінченко друкував статті на педагогічні теми, які підписував "Народный учитель Б. Грінченко" та "Народный учитель М-р-с". У пізніші роки значний громадський резонанс викликала його позацензурна праця "Як тепер народна школа на Україні" (1896) та докладна розвідка "На беспросветном пути. Об украинской школе" (1907). Н. М. Зубкова визначила спектр педагогічних питань, які неодноразово висвітлював Б. Грінченко у своїй публіцистичній та художній діяльності, а саме: 1) злиденне матеріальне становище учителів і земських шкіл та їхня цілковита залежність від підозрілих місцевих "заправил"; 2) пристрасне обстоювання засад народної педагогіки та популяризація педагогічних ідей К. Ушинського, зокрема повне солідаризування з його вимогою навчання рідною мовою; 3) роздуми з приводу стратегічної мети, якої повинна дотримуватися школа: не донесення до учнів суми знань, а "пробуждение, развитие и укрепление мыслящей силы этих учеников" тощо; 4) роздуми про особистість народного учителя та його взаємини з учнями (високі взірці гуманності, чуйності та товариськості в поводженні з дітьми подавав він сам); 5) різного роду методичні рекомендації з власного досвіду ("Українська граматики до науки читання й писання" та читанка "Рідне слово") [9, 110].

У публіцистичній спадщині Б. Грінченка рефлексії щодо особистості народного учителя займають значне місце. На думку письменника, народний учитель — це "той, у кого в грудях б'ється чесне серце, хто знає, яке велике се діло народне учительство, хто не хоче зрадити свого народу" [4, 50]. Б. Грінченко не приховував, що існує велика диспропорція між ідеальним образом народного учителя та його реальним втіленням у житті. У праці "Народні вчителі і українська школа" він зазначав: "Треба, щоб вони переста-

ли тільки зватися "народними вчителями", а щоб зробилися їми справді" [4, 50]. Заради зменшення вищезазначеної диспропорції народний вчитель має: 1) "добиватися рідної школи"; 2) "стояти за права українського народу, як нації"; 3) іти назустріч "народному рухові"; 4) "запомагати народові словом, а де можна й ділом у всяких його справах"; 5) "подбати про те, щоб народ знав — хто він і що він, щоб зрозумів потребу обстоювати за свої національні права, як і за всякі інші" [4, 50]. Б. Грінченко зазначав із властивими йому пафосом та переконливістю: "Нехай вони стануть щирими синами свого рідного народу і його проводирями на дорозі до світу! А зробити це велике діло можна тільки тоді, коли вчителі будуть свідомими українцями і вчитимуть у вільній народній українській школі" [4, 50].

Публіцист не обмежувався проголошенням масштабних завдань, які поставали перед народними вчителями. Він також пропонував ряд практичних першочергових кроків, які мали зробити народні вчителі. Найголовніший — "приготувати до цього великого діла самих себе", а саме: 1) "добре — і практично, і теоретично — вивчити українську мову"; 2) "познайомитися з українською літературою, знати всіх кращих українських письменників, і — звичайно — педагогічну і народну літературу. (...) заздалегідь навчитися працювати по тих книжках, які вже єсть"; 3) "познайомитися з історією рідного народу, з історією просвіти на Україні попереду; їм треба знати і сьогочасне становище українського народу — його життя, побут, потреби і змагати не тільки в справах просвітних, але й у всіх інших"; 4) "повинні перестати бути чужинцями серед свого народу, а зробитися членами його; вони повинні своїм життям, своїм поведінням, своїми знаннями, зробити в народа віру й повагу до себе"; 5) "повинні й народ приготувати до того ж діла, що й себе" [4, 48].

Закономірно сприймається звернення Б. Грінченка до образу народного вчителя в художній творчості ("Екзамен" (1884); "Непокірний", (1886)). Варто відзначити, що на межі XIX — XX століть представники різних європейських літератур очолювалися до зображення особистості вчителя. Наприклад, у російській літературі існує неповторна галерея образів учителів російської гімназії в художніх творах ("Гімназія" С. Аксакова, "В путь-дорогу!" П. Бобрикіна, "Історія мого сучасника" В. Короленка, "Гімназисти" М. Гаріна-Михайловського, "Людина у футлярі" А. Чехова тощо). Попри різну стилістичну манеру твори, присвячені побуту й праці шкільного вчителя, мають чимало спільного в тематиці, психологічних акцентах, навіть у образній системі.

У творах Б. Грінченка зображені такі типи вчителів: 1) "чиновник-обруситель"; 2) учителі-неуки; 3) народні вчителі / учителі-ентузіасти. В оповіданні "Екзамен" сатирично окреслена постать "чиновника-обрусителя", "представника уряду й освіти", яка є майже центральною. "Член училищного совета" пан Куценко за десять років здійснив карколомну кар'єру: "потроху посуваючись угору, зробився з писаря значною особою в місті" (міський голова, директор повітового банку, член земської управи і шкільної ради). До його обов'язків входило їздити "по сільських школах на екзаменах як голова екзаменаційної комісії". Пан Куценко почувався на іспитах дуже впевнено, оскільки трохи орієнтувався в Законі Божому та в арифметиці: "Арифметику у межах цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем, а директування в банку дало йому змогу перемогти й "дробити", і пан член особливо на рахунок й на полягав на екзаменах" [2, 244]. Проте знання інших предметів у пана Куценка були доволі сумнівними: "Але як певні голосні й приголосні, проклята літера ь та й усякі інші хитрощі російського правопису ніколи не давалися до зрозуміння панові членові, то він, звичайно, на екзаменах з російської мови любіше мовчав" [2, 244]. Невігластво цього "представника уряду й освіти" автор підкреслив номінальним аспектом: пан Куценко, "силкуючись удавати з себе пана, (...) без жалю нівечив і українську, і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої" [2, 244]. Сатирич-

ної гостроти додає в оповіданні нагромаджувальне застосування загального імені (апелятива) в позначенні персонажа: "Член витяг якісь папери", "з членової кишені", "голосно сказав член", "голосно вигукнув пан член", "муркнув член"; "знову звелів член", "докінчив член", "зненацька перехоплює його оповідь член"; "зненацька грізно запиється член"; "член притих", "пан член не мав рації сердитися", "течії членового красномовства всохли".

Приїзд обмеженого й самовдоволеного "бюрократа" від освіти для перевірки школярських знань і влаштування чергового розносу їхнім вихователям — типове явище тих часів. Свідченням цього є не лише твір Б. Грінченка "Екзамен", а й оповідання Дніпрові Чайки "У школі". Спорідненими є постаті бюрократів та фінальні акорди творів. В оповіданні Б. Грінченка усе вирішує запрошення місцевого священика на обід з "горілочкою", де "цінителі освіти" погоджуються прямо за обіднім столом підписати протокол екзамену. "У школі" Дніпрові Чайки "батьючини медові розмови, блискучі веселі очі та брови гарної удови, а ще більш чарочка та закусокча потроху вкоськали розлюченого пана" [6, 84].

Б. Грінченко зобразив узагальнений тип учителя-неука у повісті "Серед темної ночі". Вибившись із "мужиків" у "пани", ці вчителі "силкуються якомога дужче відрізнитися від мужика, сахаються, як нечистої сили, знатися з ним і виглядають собі якої багаті управителівни, чи дочки грошовитою глотаю з мужиків, чи хоч удови якого полупанка, щоб, оженившись, покинуте нудне і нелюбе вчителювання та й перейти на "панську лінію". Образ доповнюється "ламанною мовою" вчителя ("Кто там? — почувся з-за дверей голос. — Верно, опять кто-нибудь притырил мальчика! Ну й идиоты! Хотя не говори им, что ещё рано!") та описом його "світлички" ("В невеличкій світличці, з ліжком, столом і кількома стільцями, був нелад, порозкидвана одежа, недокурки з цигарок, на стіні гітара й рушниця, на столі стояв недопитий чай і пляшечка з написом: "Ром"; під столом лежала собака" [3, 14]. Подібні образи вчителів "нерозумних, некваліфікованих, у кращому разі догматиків" є також в оповіданнях Б. Пруса "Грихи дитинства", "Антек", І. Франка "Грицева шкільна наука", "Красиво писати". Зазвичай вони втілюють або неучтво, або відверте користолобство. В оповіданні І. Франка "Грицева шкільна наука" вісімнадцять учнів із тридцяти нічого не могли зрозуміти протягом року, і це вчителя не турбує й не дивує. В оповіданні І. Франка "Красиво писати" вчитель каліграфії наводить жах на маленьких учнів, роблячи зі своєї дисципліни справжній фетиш, і змушує боятися процесу навчання й бажати якнайшвидше, будь-якими способами його позбавитися.

У другій половині XIX — на початку XX століття "постаті вчителів-ентузіастів, котрі, не думаючи про власний достаток, стан здоров'я і спокійне існування, про задоволення своїх честолюбних інтересів і прагнень, повністю присвячують себе дітям, школі і освітній праці" [1, 54] з'являються доволі часто в європейських літературах. В оповіданні С. Жеромського "Нескорена" бачимо образ "самовідданої молоді вчительки, яка все, навіть своє життя, віддала на олтар народної освіти (...). Колишня студентка, надзвичайно приваблива зовні жінка, розумна й освічена Станіслава Бозовська, яка могла б прекрасно влаштуватися в місті на цікаву для неї викладацьку роботу, іде за власним бажанням і покликком серця вчителькою у глухе село. Сама, далеко від рідних і друзів, в убогій селянській хатині прожила вона декілька років, навчаючи дітей, поки не померла від тифу" [1, 55]. Оповідання пронизане гіркою іронією, яка спрямована на адресу оповідача Обарецького (під тиском сумних реалій життя герої до сить швидко втратив свої громадянські ідеали) та йому подібних. На думку С. Жеромського, "справжніми героями є не ті люди, котрі проголошують високі й гучні гасла, а потім працюють лише для власної користі, як Обарецький, а такі, як Станіслава Бозовська. На них тримається і народна освіта, і народне лікування, і скромна адвокатська практика на захист темної і злиденної народної маси" [1, 55]. Еліза Ожешко в новелі "А. Б. Ц." (назва твору сим-

волічна: перші три літери польського алфавіту, з яких починається навчання) розповідає про самовідданих працівників народної освіти в Польщі (позбавленої в XIX і на початку XX століття власної державності), які всупереч офіційній забороні, таємно, у приватних домівках і без учительських дипломів, учили грамоти польських дітей "із низів". Такі дії каралися тюремним ув'язненням, але вчителі-ентузіасти вважали їх своїм моральним і патріотичним обов'язком.

В українській літературі образ вчителя-ентузіаста можемо бачити в таких творах, як "Учитель" І. Франка, "Люборацькі" А.Свидницького, "Андрій Соловійко" М.Коцюбинського, "Страчене життя", "Школяр", "Прощай життя!", "Що робить?" А. Тесленка, "Хіба даруймо воду" М.Черемшини та інших. Приміром, у новелі Марка Черемшини "Хіба даруймо воду" (1899) змальовано образ сільської вчительки-ентузіастки, яка в неймовірно важких умовах злиденного, темного й затурканого села живе високим прагненням працювати на користь народу: "Золотими красками надії любовалася молода учителька, що недавно спровадилася до сего села, в котрому "шкільна керниця закрала людям воду". Вона з повним ентузіазмом почувала гірку долю народу. Працювати, невгавно працювати для його добра і вчинити його щасливішим, — то була її мета, її ідея. А мрії? Мрії стелилися золотим промінням над тим самим рідним народом, що двигнувся завдяки її праці із тьми тьменної. Вони так і сяють перед нею і ще дужче загрівають своїм теплом її ідею" [10, 48].

Тип справді народного вчителя-ентузіаста Б. Грінченко конструює в сатиричному оповіданні "Непокірний" (1886). Фабула твору доволі проста: представники сільської "влади" (волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і сільський крамар, шинкар і волосний поштар Семен Олексійович Цупченко), зібралися в шинкаря, щоб записати всі "провини" нового вчителя. На думку М. Драгоманова, оповідання "Непокірний" (так само як і "Екзамени") заслабке, оскільки в таланті Б. Грінченка "зовсім не видно юмору і через те такі оповідання в нього занадто грубі, сухі" [7, 56]. Сучасні дослідники, зокрема Ю. Булаховська, відзначають сатиричний струмінь оповідання, який допомагає створити потворні портрети представників місцевої влади: "нікчемні людці-користолюбці, жорстокі й лицемірні, які самі, нічого не знаючи і нічого путнього не роблячи, вмійють, проте, довести начальству свою "цінність" і "суспільну користь" й добитися того, що їм найвигідніше" [1, 55].

Новий учитель, на думку сільської "влади", "чоловік непевний", "чоловік баламутний", "чоловік непокійний", "сициліст". Автор свідомо "не називає вчителя на ім'я (це не має значення, він — один із багатьох), подаючи його постать крізь світосприйняття ворогів: чим більше вони його звинувачують, чим більше наклепів на нього зводять і обливають його брудом, тим зрозумілішим стає для читача справжнє привабливе обличчя вчителя і те, що являють собою насправді представники місцевої влади — вершители долі темного, злиденного селянства" [1, 55].

А. Животенко-Піанків відзначила, що в доносі сільської "влади" до земської управи розкривається сутність новаторських педагогічних ідей, що їх впровадив до шкільної практики новий вчитель на селі 1) "учитель ні до кого не ходив (розумілося: до людей статечних) і сидів у своїй школі то з дітьми, то з якимось книжками"; 2) "він не мав ніякого

"благородного виду" і тільки одежею відрізнявся од мужиків, бо розмовляв "по-мужицькому"; 3) "він, як випускав школярів погратись, дурів, як маленький, гуляючи з їми у м'яча, ганяючи наввипередки або ще які грання вигадуючи"; 4) "він сам собі варив їжу та ще й у гурті з тими школярами, що ночували в школі"; 5) "він ходив по лісах та по луках, збирав якісь квітки, камінці і всяку таку дрібницю, і все обережно ховав"; 6) "неслухняний і неввічливий до начальства"; "нікогда перший шапки не зніметь" [2, 321].

Ці ідеї "яскраве свідчення прогресивності педагогічних переконань та методичних принципів як персонажа твору, так і самого письменника" [8, 154]. Учитель надзвичайно відповідально ставиться до своїх обов'язків, хоче, долаючи всі перешкоди (фізичні й психологічні), налагодити в бідній сільській школі навчальний процес, підтримує добрі, дружні взаємини з учнями, котрі у свою чергу всіляко йому допомагають, проте все виявляється марним: вчителя звільняють з посади, бо "він — "чоловік неспокойний". Спроби вчителя встановити справедливості: (1) пише до земської управи ("гроші, від громади призначені на школу, лежать по кишенях у волосних і не вживаються на що треба"; 2) їде в повітове місто до земської управи) — не приносять результату. Проти висунутих "звинувачень чесний та щирий просвітник виявився безсилим: хоч як мужньо він боровся". Доводиться констатувати, що "жалюгідний, безправний стан народного вчителя на селі панував скрізь на українських землях. Від сільського начальства залежало абсолютно все — лист до земства перехоплює поштар, заробітна платня з управи затримується писарем місяцями, поїхати у повітове місто шинкар не дає коней, а найняти їх нема за що" [8, 133].

Отже, Борис Грінченко в художніх творах та публіцистичних працях достатньо широко висвітлює свої погляди на роль і місце народного вчителя у формуванні української нації, а також правдиво відтворив реалії життя й праці учителя наприкінці XIX — на початку XX ст.

Література

1. Булаховська Ю.Л. Виховання і школа в художніх творах "малих форм" Б. Пруса, С. Жеромського, І. Франка і Б. Грінченка (спроба типологічного зіставлення) // Початкова школа. — 1995. — № 4. — С. 53—56.
2. Грінченко Б.Д. Твори: В 2 т. Т. I. / Б.Д.Грінченко. — К., 1963. — 598 с.
3. Грінченко Б.Д. Твори: В 2 т. Т. II. / Б.Д.Грінченко. — К., 1963. — 591 с.
4. Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа. / Б.Грінченко. — К., 1906. — 50 с.
5. Грінченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе. / Б.Грінченко. — К.: "Вік", 1907. — 100 с.
6. Дніпрова Чайка. Вибрані твори. / Чайка Дніпрова. — К.: Дніпро, 1987. — 279 с.
7. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. / М.Драгоманов. — К.: Наукова думка, 1970. — 594 с.
8. Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. / А.Животенко-Піанків. — К.: Вид. центр "Просвіта", 1999. — 176 с.
9. Зубкова Н.М. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б.Д.Грінченка (з фондів національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського). / Н.М.Зубкова. — К., 2008. — 177 с.
10. Черемшина М. Новели. Повісті. Василеві Стефанику. Ранні твори. Переклади. Літературно-критичні виступи. Листи / М.Черемшина. — К.: Наукова думка, 1987. — 448 с.

С.Евтушенко. Образ народного учителя в творчестве Б. Гринченко

В статье исследованы взгляды Б.Гринченко на место и значение народного учителя в процессе формирования украинской нации, а также проанализированы особенности воплощения образа учителя в художественных произведениях писателя.

Ключевые слова: народный учитель, типы учителей, учитель-энтузиаст.

S. Evtushenko. Appearance of folk teacher is in creation of B. Grinchenko

In the articles found out looks of B.Grinchenko are to the place and value of folk teacher in the process of forming of Ukrainian nation, and also the analysed features of embodiment of appearance of teacher in artistic works of writer.

Keywords: folk teacher, type of teachers, teacher-enthusiast.